

Мария Илиева

МЕСТОИМЕННИЯ И ТАБУ¹

В “освободената” ни книжовна реч в последните години все по-често се наблюдава необходимостта да се употребяват думи, считани за цинични и вулгарни — последица от рязкото навлизане на жаргона в езика на интелегенцията, както и на множество културни контакти (преводи на книги и филми с открито цинично съдържание). Това насочва вниманието към възможностите на книжовния език да предаде съответното съдържание, без да нарушава приетия етикет.

В тази статия ще се спрем предимно върху някои случаи на етикетно табу, свързани с наименованията на части от човешкото тяло и на дейностите, свързани със секса, и върху евфемизацията им с местоимения². Ако другите случаи на табу са повече или по-малко унаследени или политически наложени, то това табу се нуждае според нас от по-задълбочени обяснения. В субтитрите на американските филми, които изобилстват с цинизми, прави впечатление, че често срещу английската дума **penis** стои местоименен евфемизъм, въпреки че българският език разполага освен с международната лексема, с изобилие от думи за назоваване на мъжки полов орган. Ще приведем само един пример: *Те се боцкат и в оная работа* (в оригинала *penis*), *ако имат здрава вена*. Защо е така?

Възможен отговор на този въпрос намираме у Стефан Гидиков³. Авторът тълкува сексуалното поведение

на българина като “остър физиологичен копнеж, който е обаче потиснат и свит и всички негови прояви носят отпечатък на сдържаност, скритост и стеснителност”⁴. Същият автор обяснява и присъствието на цинизми в народното ни творчество като “отдушник на още девствен, първобитен, със силна жизнена енергия, но със свито полово чувство народ, който е търсил да изрази в реалистични представи потиснатия си полов копнеж”⁵. Въпреки че твърденията на автора на някои места са пресилени, специално езиковата изява на българина по отношение на думите, свързани със секса, подкрепя едно такова схващане.

В по-ново време опит за обяснение прави А. Бенбасат⁶. В книгата си той коментира развитието на еротичното в българската литература. Авторът стига до извода, че ако в края на миналия век и в началото на нашия еротиката отсъства от литературния дискурс, то е поради задържащия характер на патриархалния морал. Едва през 30-те години на века можем да говорим за еротична литература, и то много за кратко, тъй като в периода 1945 – 1950 г. тя е заклеймена като остатък от миналото, изравнена е с порнографията и напъдена отново от литературата ни, защото новият герой по оруеловски трябва да изпитва отвращение към секса. Всичко това е израз на един властващ морал, който не може да не намери изражение и в езика. Не-сексуалното възпитание в обществения живот и не-erotизмът в литературата и изкуството са наложени, казва А. Бенбасат. Единствено могат да се употребяват евфемизмите, “за които трудно можеше да се разбере какъв точно смислов оттенък носят”⁷.

Направеният преглед свидетелства, че за българина в областта на сексуалните взаимоотношения съществува езиково табу. Ще резюмираме само с думите на Н. Шейтанов: “Нашите образовани хора смятат, че културното благоприличие налага да се пази мълчание върху “де-

ликатните работи” на брачния живот. Затуй литературният ни език е усвоил традиция на строг пуризъм спрямо думите от сексуално естество”⁸. Прегледът на основните речници на българския език от Найден Геров до днес⁹ показва, че доколкото еротичната, ако можем така да я наречем, лексика въобще присъства, тя е с бележка *Грубо, Простонародно, Разговорно*. В два от речниците (на Ст. Младенов и преработения от Дим. Попов *Речник на седмината*) срещаме по-свободно отношение към тази лексика, макар и с уговорки в бележките, което си обясняваме с времето на подготовка на речниците – края на 30-те и 40-те години за първия и 90-те години за втория¹⁰. Можем само да съжаляваме, че речникът на Ст. Младенов не е цялостен и не е в по-активна употреба. Иначе човек остава с впечатлението, че родният му книжовен език не разполага с неутрални средства за назоваване на съответните части на човешкото тяло и техните функции. Дори в *Етимологичния речник* и в *Речника на жаргона* се изписват на латински наименованията, от което те “стават” по-малко срамни. Или по-книжовни? Стигаме до заключението, че доколкото срамът е резултат на отношение с другите, вид невербално общуване, в ценностната картина¹¹ за свят на българина тези реалии са срамни, назоваването им с точните имена се счита за срамно, неприлично, белег на ниска култура¹². Т. е. те са толкова интимни, че представянето им пред другите се счита за срамно. В този смисъл техните наименования са “низвергнати” в изисканата реч и ако въобще се говори за тях, се използват евфемизми. Нещо повече, при тях се наблюдава явление, което ще се осмелим да наречем “обратно назоваване” – думите, които назовават тези части на човешкото тяло, се считат за обидни и се използват в афектирани разговори като обидни наименования на човек. В духа на традицията ще посочим най-мекия от тези изрази – “задник такъв”.

Корените на евфемизирането посредством местоимения са стари, което свидетелства за неговата значимост

за българското езиково съзнание. Въпреки че фолклорът не познава забраната¹³ да се произнасят имената на части от човешкото тяло и на дейности, свързани със секса, във фолклорните източници се срещат и примери като субстантивизираното и често членувано лично местоимение **оно(то)** в значение на 'детероден орган', напр.: *Без оно на годееж; Де е на магарето опашката, де е на камилата оното; Оно на она прав стая; Някому ся сърце топи, някому ся оно вири* и др.; или други лични местоимения за трето лице *вм.* детеродни органи, напр. *И гола жена без нея не ходи; Дядо владика не е женен, но си го носи за всеки случай; Да си ми я давала, когато ми е ставало* и др.¹⁴ Също в устното народно творчество се срещат примери с отместоимения глагол **онождам** в значение на 'осъществявам полов акт', напр.: *Не се оставяй да те бият и да те онодят, че се не връща*¹⁵.

С развитието на чувството за книжовно, със съзнателното дистанциране от народно-разговорното в речевия етикет свързваме изобилието от евфемистични местоименни употреби в съвременната говорна практика¹⁶, за съжаление твърде слабо изследвано от лингвистите¹⁷.

С най-голяма семантична "пълнота" се отличават личните и показателните местоимения. Те покриват две забранени области: полов орган – мъжки и женски (*Мен ме е страх от раждане и болки и съм решила да се омъжа за момък, който няма онова* (ТН); *Мерихме си ги. Моят излезе най-дълъг и затова мен избрах* (ТН); *Върнал се той у дома, ама какво да прави, като е без онуй? Как ще оножда жена си?* (ТН); *На сутринта, доволна от усърдието му, магьосницата го нагостила, приготвила му храна за из път и му дала една кутия, в която били затворени ония работи на царските дъщери* (МБД)¹⁸); функция на този орган (*С мъжа ми го правим и сутрин, и вечер* (субтитри на филм); *Една жена си вършила оная работа с чужд мъж* (ТН). Както функцията, така и органът може да бъде изразен и от самостоятелно употре-

бено местоимение (*Ух път ти! Акъла ти все в това! Остаря и не поумня!* (ТН); *Мъжо, мъжо, видя ли, че правих онова пред очите ти и ти само ме гледа* (ТН), и от местоименен израз (*Веднъж тя видяла оня през плета, извардила мъжа си и му рекла да набере дренки и да вика, че ги продава само за оная работа* (ТН); *Едно момиче си расло все вкъщи и не разбирало от оная работа* (ТН); – *Защипаха ли те вече?* – *Е* [на онова място] не ме е защипвала (РР); *Една мома я било много страх от оная работа и затова не щяла да се жени* (ТН). Специализирани в назоваването на функцията са отместоименни глаголи, чието явно изразено значение започва да си пробива път в речниците¹⁹, напр.: *Да ти таковам такванката* (РР); *Абе, дядо попе, срам ме е било друг път да ти го кажа, ама знаеш ли, че баба попадия все ме закача и ме кара да я таковам* (МБД); *Разговорихме се малко с момичето, па се преборихме и аз, без да искам, го онодах* (МБД); *Ей, мъжо, не можеш да ме спреш! Стига да поискам, ще се онодя пред очите ти!* (ТН).

Отъждествяването на човек с пол, което според Н. Шейтанов е останало от някакъв култ към гениталиите²⁰, обяснява присъствието на личните местоимения в евфемистичната парадигма на наименованията за секс. Употребата на показателните местоимения като евфемизми се свързва с една тенденция, която ще бъде обяснена по-нататък в текста.

Поради ограничеността на самостоятелната употреба на притежателните местоимения, те по-рядко влизат в описваните тук евфемистични изрази (*Да пази бог от такова нещастие! Моят си е на мястото. Его – и сега го държа под расото!* (ТН); *Ами я кажи, имаше ли като моя, като бях млад?* (ТН); *Ами като моята имаше ли?* (ТН); *Аз с моя големия все ще намеря къде да преспя, ама на тебе ще ти е зле!* (ТН); *Тоя твоя не е да трошиш орехи с него, ами в дупки да го пъхаш* (ТН)). Примерите показват, че в този случай на субстантивация притежа-

телните местоимения могат да са придружени от определения (*моя големия*) или от показателни местоимения (*тоя твоя*), чрез които се актуализира желаната семантика. Употребата на притежателните местоимения вместо името на половия орган вероятно е резултат на елипса, но заедно с това може да се свърже със семантиката за притежание, която се покрива с признака *неотделима част*, характерен за всеки един телесен орган.

Отчасти при табуирането участват и неопределителните местоимения. Неопределеността, която е семантична доминанта при тях, се наслажда върху по принцип неконкретната семантика на местоименията като клас думи и ги прави много удобни за употреба при табу, напр.: – *Недей да бързаш – казала тя. – Ще му дойде редът и на това нещо* (ТН); *Една жена на капитан искала да язди кон, опитала да вземе коня, но паднала, полата ѝ се вдигнала и ѝ се видяло нещо* (ЦВ).

От останалите местоимения въпросителните имат употреби, които наподобяват евфемизми, напр.: *За чий ми е това?*; или *За какъв ми е това?*, но тези примери са по-скоро резултат от елипса, отколкото от търсена евфемизация, затова ще се въздържам да ги коментираме. Вероятно поради ангажираността си да съотнасят думи и части от текста относителните и възвратните местоимения нямат евфемистична употреба. Твърде вероятно е семантиката на тотално отрицание или обобщение пък да изключва отрицателните и обобщителните местоимения от тези конкретизирани и обособени като семантика употреби.

При обобщаването на всички местоименни евфемистични изрази, резултат от табуиране на имената на части от човешкото тяло и дейности, свързани със секса, се получава следното:

Мъжки полов орган: *го*; (*какъв*); *моя* (*твоя*); *нещо*; *оная* (*ми*) *работа*; *оно*; *онова*; *онова място*; *оня*; (*чий*).

Женски полов орган: *моята*; *нещо*; *нея*; *она*; *оная* (*ми*) *работа*; *оно*; *я*.

Осъществявам полов акт: (*върша*) *оная работа; оно-ва; онождам; правим го; такавам; това нещо.*

В направената систематизация на употребите прави впечатление съвместното действие на две противоположни тенденции – заедно със семантичната неконкретност при употребата на местоименията в евфемистична функция се наблюдава стремеж към определеност, който е изразен и формалнограматически, в някои от примерите дори два пъти (срв. примерите *нещото, моят, моята, оното, моя големия, тоя твоя* и, разбира се, всички употреби с показателни местоимения, които по принцип внасят семантика за определеност поради връзките си с определителния член²¹). Съчетаването на двете тенденции дава възможност според нас едновременно да се “избяга” от употребата на точната дума, но и да се конкретизира достатъчно евфемизмът, като не се дава възможност за двусмислица. Немотивираната нито контекстово, нито ситуационно определеност е намигване към събеседника, за да се актуализира “забранената” семантика.

Интересно е коя от функциите си реализират местоименията като наименования на органи и дейности, свързани със секса. Според нас тук става въпрос за деиксис, тъй като никъде в макроконтекста не се споменава по друг начин референтът, за да се говори за анафора. Този деиксис обаче се нуждае от известни обяснения, защото се наблюдават отклонения от основната признакова семантика на местоименията. Съотнасянето с реалната ситуация на речта би предположило много по-активно участие на показателните местоимения за близка определеност. От прегледа на местоименията евфемизми в тази област обаче се вижда, че напротив – тъкмо показателните местоимения за далечна определеност са активно ангажирани. Формалният парадокс може да бъде обяснен чрез интерпретацията му във връзка с опозициите **свое: чуждо** и **добро: лошо**. Тъй като табуирането предполага отрицателна маркираност на референта²², местоимението поема тази отрицателна марка²³. При съот-

насянето на двете опозиции лошото се идентифицира с *чуждото* (респ. *далечното*), което и обяснява много характерната употреба на показателното местоимение **оня**. Едно такова семантизиране на **оня** е облекчено и от способността на деиктичния компонент да насочва непосредствено към референта²⁴. Конкретната референциална отнесеност на местоименията в тази употреба много точно се експлицира от факта, че за представяне на едно и също значение се използват две противоположни по признаковата си семантика местоимения: **моят** (реализиращ признаци + *неотделима част (близост)*), следователно + *тук*, + *сега/винаги*) и **оня** (реализиращ признаци + *отдалеченост*, – *тук*, – *сега*). Това ни довежда до извода, че местоименията в този случай са се откъснали от признаковата си семантика и в процеса на употреба са съвпаднали в денотативната си отнесеност. Една такава гледна точка изисква преосмисляне на тълкуванията на местоименията в речниците на българския език и включване на нови, в известен смисъл денотативно обусловени значения.

Налага се изводът, че употребата на местоименните форми вместо точните глаголни или именни наименования е белег на съзнателно търсено разграничение между книжовно и некнижовно, или по-точно между народно-разговорно и книжовно-разговорно. В доказателство на това ще обърнем внимание върху още един факт. През последните десет години се засили интересът към т. нар. “блажен фолклор”, чиито произведения, дълго време скривани или премълчавани, бяха публикувани в няколко сборника. Прави впечатление обаче, че в случаите, когато фолклорните източници се публикуват без редактиране, словесно точно се използват и наименованията на органите, и наименованията на действията, свързани със секса²⁵. Напротив, авторските преразкази, представени от Анатоли Анчев и Владимир Пенчев в книгата “Тънкио намек”²⁶, избилстват от евфемистични употреби на местоимения и отместоименни форми (150 приме-

ра), разбира се, и от други евфемизми, като авторите сами обръщат вниманието на читателя, че съзнателно редактират текста “когато се налага отстраняването на някои груби цинизми” (с. 143). Съзнателното евфемизиране на текста, “избягването на цинизмите” явно е белег за книжовност според авторите. С това съзнание за книжовност може според нас да се обяснят и установените “необясними” пропуски в речниците на българския език.

И накрая възможно обяснение за тях можем да потърсим в българската картина на света. Доколкото “виждането” със свои очи е основно верификационно средство в нея²⁷, табуирането засяга много повече писменото слово, отколкото устното²⁸. Вероятно затова във фолклора и в простонародната (устна!) реч се срещат употребени лексемите, назоваващи части от човешкото тяло, свързани със секса, и техни функции, а в писмената (видима!) реч – речниците и книжнината, се избягват. Това твърдение не може да се абсолютизира и подлежи на дискусия или на по-обстойна аргументация, но едно такова отношение към словото може да обясни нелепото твърдение на Б. Болгар: “Срамни били половите части! – Само *имената им* на нашия каруцарски език *са грозни* (подчерт. мое – М. И.)”²⁹.

В заключение трябва да кажем, че табуто върху наименованията на части от човешкото тяло и техните функции е специфично за книжовната ни реч. То е наложено от извънезикови предразсъдъци, вероятно резултат от съзнанието за скритост, когато става въпрос за проблемите на секса и физиологията. В българския език местоименията твърде успешно се специализират като евфемизми за табуирани названия (глаголни и именни) от тази област поради семантичната си амбивалентност – възможността да се семантизират и десемантизират в контекста, което обслужва тези предразсъдъци.

БЕЛЕЖКИ

¹ Под табу тук разбираме “забрана да се употребяват известни думи” (Вл. Георгиев, Ив. Дуриданов. *Езикознание*. С., 1978, с. 169), която може да бъде наложена по нравствено-етични, културни, религиозни, социално-политически и др. извънезикови причини (В. Вџтов. *Фонетика и лексикология на българския език*. В. Търново, 1995, с. 226). Тя се налага, когато думата има за референт нещо свръхестествено (и в този смисъл заплашително) или пък се съотнася с нещо, което според идеализираната картина на света за съответната общност е срамно, забранено, т. е. е отрицателно маркирано. Това последното ще наречем **етикетно табу**.

² Местоименията се използват като евфемизми и при други случаи на езиково табу – напр. по идеологически причини или в случаите на реликти от стари религиозни вярвания и ритуали, от християнството и др. По този въпрос вж. статия на М. Илиева *Местоименията като евфемизми* в сборник доклади от научна сесия, посветена на 80-годишнината на проф. Н. Ковачев, В. Търново, 1999.

³ Ст. **Гидиков**. Половата свитост на българина като основа на неговия характер. – В: *Защо сме такива?* С., 1995, с. 421–428. (Препечатва се от сп. *Философски преглед*, 1934, № 2, с. 123–132).

⁴ Пак там, с. 422.

⁵ Пак там, с. 423.

⁶ **Алб. Бенбасат**. Българската еротиада. С., 1998.

⁷ Пак там, с. 161.

⁸ **Н. Шейтанов**. Сексуалната философия на българина. – В: *Защо сме такива?* С., 1995, с. 280. (Препечатва се от сп. *Философски преглед*, 1932, № 3).

⁹ **Речник** на съвременния български книжовен език. С., 1959 г.; **Речник** на българския език. Т. 1–9. С., БАН Ст. Младенов. Български тълковен речник. Т. I. А–К. С., 1951; ; **Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров**. Български тълковен речник. С., 1973;

Български тълковен речник. На седмината. Допълнен и преработен от Димитър Попов. С., 1994; Н. Геров. Речник на българския език. С., 1975 г.; Ст. Буров, В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. Съвременен тълковен речник на българския език. В. Търново, 1995; Ст. Буров, П. Пехливанова. Речник на чуждите думи в български. В. Търново, 1995; Речник на чуждите думи. С., БАН, 1993; Ал. Милев, Й. Братков, Б. Николов. Речник на чуждите думи в българския език. С., 1964; Г. Армянов. Речник на българския жаргон. С., 1993; Етимологичен речник на българския език. С., Т. I – V.

¹⁰ Вж. А. Бенбасат за отношението към еротичното в българската литература през тези периоди.

¹¹ А. А. Уфимцева отбелязва, че особено виждане за света формират номиналните класове, експресивната и модалната лексика, различните интензификатори и съчетания от думи, които формират ценностната картина за свят. Приема се, че особено виждане върху света създават т. нар. незначковни начини за съществуване на смислите: създаването на познавателни образи с помощта на различни метафорични средства и косвени наименования. (Вж. *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира*. М., 1988, с. 140).

¹² Едва ли това е така само в картината за свят на българина, но осъществяването на паралели в тази посока не влиза в целите на настоящото изложение.

¹³ Добре, че събирачите на народното творчество не са подхождали към него подборно и цензуриращо, както това правят езиковедите, та имаме запазени все пак разговорни употреби на думите от тематична група “секс”. В препоръките си към тях Ив. Шишманов казва: “Даже и *неприличните* (както приказки, тъй и песни) заслужават и трябва да се записват. Събирачът, когато дойде работата до наука, трябва да се откаже от квакерщината и да не се гнуса от предмета си. Той е естествоизпитател и като такъв трябва да работи. Вук Караджич не се е стеснявал (подч. мое – М. И.) да приема в речника си и неприлични думи” (*Значението и задачата на нашата етнография*. – В: СБНУНК, Кн. I. С., 1889, с. 46).

¹⁴ Примерите са взети от сб. *От уста на уста, от ухо на ухо. Нецензурното и циничното в българското народно творчество*, съставен от Цочо Билярски, С., 1993 (ЦБ).

¹⁵ П. Р. Славейков пише по повод на езика на събираните от него пословици и поговорки: "Простолюдието по навик често така се разправя с **оня, оно и онодя**, та па и по-цивилизованите понякога от привардване да не произнасят галантни (=нечисти, мръсни, развалени) думи, си служат с тия же. Това особено преобладава в Търновско, а в Шуменско се употребява: **инаквам, инаквал, инаквото**". (*Български притчи или пословици и характерни думи. Събрани от П. Р. Славейков. С., 1972, с. 66*).

¹⁶ В работата се опираме върху примери от книжовно-разговорната реч, оригинални и авторизирани приказки и други фолклорни произведения, субтитри на филми, както и някои телевизионни предавания.

¹⁷ Възщност за подобна функция на местоименията споменава Кети Анкова-Ничева, но само по отношение на личните местоимения **го и я**, и то във фразеологизми (вж. *К. Анкова-Ничева. Фразеологизми и преходни фразеологизми в българския език с компонент местоименни форми. – Съпостав. езикознание, 1992, № 3, с. 92–98*). Без да анализира, подобни примери привежда и В. Лачева в *Евфемизмите – надеждно осъдени на живот. – Език и литература, 1995, 4, с. 125–133*.

¹⁸ **А. Анчев, Вл. Пенчев.** Малък български декамерон. С., 1992.

¹⁹ Вж. новото издание на Речника на седмината (С., 1994) при **таковам**, както и *Съвременен тълковен речник на българския език* (В. Търново, 1995).

²⁰ Цит. съч., с. 287.

²¹ По въпроса вж. **Е. Вольф.** *Грамматика и семантика местоимений. М., 1974, с. 20*.

²² По въпроса вж. **В. И. Кодухов.** *Введение в езикознание. М., 1987, 165*.

²³ Тази позиция е защитена от авторката в цитираната в бел. 2 статия.

²⁴ **Е. Вольф.** Цит. съч., с. 6.

²⁵ Вж. цитирания сборник “От уста на уста...”, в който от 1411 примера от народни песни, приказки, пословици и поговорки има само 37 местоименни евфемизми. В том VII на *Фолклорен еротикон*. С., 1999 на 100 страници текст се срещат само 5 местоименни евфемистични употреби, като две от тях могат да се възприемат и като анафора.

²⁶ С., 1992.

²⁷ В цитираната книга Т. Цивян коментира, че семиотичната опозиция *вътрешен/външен* за балканския модел на света се експлицира от опозицията *видим/невидим* (с. 159).

²⁸ Доколко наблюдаваното в последно време разкрепостяване в една част от съвременната литература е значимо явление с трайни последици за езика и езиковата картина на света или е подражателно явление с временен характер, не е ясно. Засега според нас то не може да се тълкува като книжовноезиков факт, затова го пренебрегваме в разсъжденията си.

²⁹ Дължим да подчертаем, че с останалата част от мнението на Б. Болгар, изразено по повод на литературата ни, сме съгласни: “Искам да обезсрамя тялото и неговата квинтесенция – пола. Аз знам, вам хората на шуравото приличие, вам хората с мозъци на стари моми, ви е обидна моята реч. Но запомнете, че никой звук, който говори за живот, не е неоправдан. Най-сетне ние сами ще съумеем да се освободим от най-нелепия предразсъдък на бащите ни: предразсъдъка за греховността на пола. [...] И затова аз повтарям, че не природното е срамно, а противоприродното” (*Б. Болгар. Жива и мъртва Атина*. С., 1937, с. 56–57).